

О. Г. Бажан, О. Й. Стасюк, Т. С. Першина, М. І. Панчук, О. Я. Калакура

Депортація

ДЕПОРТАЦІЯ (франц. *deportation*, від лат. *deportatio* – вигнання, заслання) – примусове виселення з місця постійного проживання особи, групи осіб або народу. Як засіб кримінального чи адміністративного покарання відомий з часів Київської Русі: вигнання поза межі громади або краю за «Руською правдою» було складовою частиною покарання за тяжкі злочини (у Великому князівстві Литовському застосовувався його різновид – «виволання»). У період Гетьманщини за вказівкою царського уряду депортовано багатьох українських політичних діячів, зокрема гетьманів Д. Многогрішного, П. Дорошенка, І. Самойловича. Перші масові Д. з України за національною ознакою мали місце на початку 18 ст., коли за наказом російського царя Петра I тисячі українців були насильно вивезені на роботи у Росію (будівництво С.-Петербургу, Ладозького каналу та ін.). У ході російсько-турецьких воєн 18–19 ст. Д. зазнали ногайські татари. 1778–79 під гаслом порятунку православних єдиновірців від мусульманського гніту відбулося насильницьке переселення християнського населення Кримського ханства до Пн. Приазов'я. Д. населення з українських земель відбувалася і в роки 1-ї світової війни. З метою «нейтралізації німецького національного елемента» військово-відомство Російської імперії впродовж 1915–16 депортувало до Поволжя, Приуралля, Кавказу та Сибіру 150 тис. німецьких колоністів, що проживали у Волинській губ. (майже 500 волинських колоній припинили своє існування). У смузі дії Пд.-Зх. фронту підлягали виселенню чехи, поляки, євреї, яких Ставка Верховного головнокомандувача вважала потенційними ворогами Російської імперії. В ході бойових дій та у період окупації Сх. Галичини російські війська здійснювали масові Д. українського населення (упродовж 1914–15 з території регіону в глиб Росії виселено 13 тис. осіб, серед них і митрополита УГКЦ А. Шептицького та ректора Львівської духовної семінарії Й. Боцяна). Масові Д. українського населення з території Галичини та Буковини у часи військового конфлікту практикував і уряд Австро-Угорщини.

Особливого масштабів Д. в Україні набули у роки становлення та функціонування комуністичного тоталітарного режиму і гітлерівської окупації. З утвердженням радянської влади відповідно до рішення більшовицького уряду виселенню підлягали представники державних установ та організацій царської Росії, урядів УНР і гетьмана П. Скоропадського, члени різних політичних партій (меншовики, есери, анархісти та ін.). Упродовж 1930–52

набула поширення практика виселення значних мас людей і навіть цілих народів. Репресивні заходи підкріплювалися відповідними законодавчими актами та наказами, на базі яких силові структури УРСР тільки 1936–52 депортували на спецпоселення за межі республіки понад 552 тис. громадян. Під час колективізації сільського господарства 1930–31 на основі рішень вищих органів влади та державного управління СРСР на заслання до Уралу, Сх. і Зх. Сибіру, Далекого Сходу, Якутії примусово відправлено з УРСР 63 817 сімей заможних селян. На підставі Постанови ЦК КП(б)У від 20 грудня 1934 «Про переселення з прикордонних районів німецького та польського населення» до Сибіру в січні 1935 депортовано 9470 господарств (близько 40-а тис. осіб). Згодом, відповідно до постанови РНК СРСР від 28 квітня 1936, з прикордонних районів УРСР виселені особи польської і німецької національностей, яких зарахували до категорії «неблагонадійних елементів» (усього 23 519 осіб). Після приєднання до СРСР західно-українських земель згідно з постановами РНК від 5 грудня 1939 та 2 березня 1940 адміністративному переселенню підлягали службовці колишніх державних установ, органів суду, поліції, армії, комерсанти, польські осадники, поміщики, власники заводів і фабрик та їх родини. Під час 2-ї світової війни радянські спецоргани виселяли з України осіб німецької національності (1941), а гітлерівці, відступаючи, провели масову Д. населення України до нацистської Німеччини (1943–44). У 1944 за звинуваченням у зраді й співробітництві з гітлерівською адміністрацією до Середньої Азії вивезено 191 тис. кримських татар, 16 тис. греків, понад 9,8 тис. вірмен, 12,6 тис. болгар. Д. за національною ознакою здійснювали у позасудовому порядку за рішенням державних органів. За своїм статусом більшість депортованих належала до категорії спецпереселенців, частину з них (українці, німці, кримські татари) поселяли у спецтаборах. За домовленостями між СРСР та Польщею (договори від 9 вересня 1944 та 15 лютого 1951 про обмін ділянками державної території) за весь час переселенської акції польського уряду вдалося насильно виселити до УРСР 482 661 особу (див. також [Акція «Вісла»](#)). Наприкінці та по завершенні 2-ї світової війни протягом 1944–52 із території Зх. України вислано на спецпоселення у віддалені райони СРСР 203 662 особи, серед них представників родин членів ОУН і вояків УПА та їх симпатиків – 182 543 особи, «куркулів» і членів їх родин – 12 135 осіб. У післявоєнний період відповідно до Указів Президії ВР СРСР від 21 лютого та 2 червня 1948 з території УРСР (окрім західних областей) виселялися терміном на 8 років особи, звинувачені у злісному ухиленні від трудової діяльності в сільському господарстві та веденні антигромадянського способу життя. У березні 1951 згідно з рішенням особливої наради при Міністерстві державної безпеки СРСР із західних областей України у віддалені райони РРФСР депортовано членів релігійної громади свідків Єгови разом із сім'ями.

На межі 1980–90-х рр. прийнято низку законодавчих актів, спрямованих на відновлення порушених прав депортованих народів: Декларацію ВР СРСР «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів щодо народів, які піддано примусовому переселенню, і

забезпечення їх прав» (1989), Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», Закон РФСР «Про реабілітацію репресованих народів» (обидва – 1991). У жовтні 1992 в Бішкеку представники країн СНД підписали «Угоду про відновлення прав депортованих осіб, національних меншин та народів» (ратифікована ВР України 1993), згідно з якою кожна країна взяла на себе зобов'язання забезпечити депортованим особам, що добровільно повертаються у місця свого проживання на момент Д., рівні з постійно проживаючими там громадянами політичні й економічні права та умови для облаштування, працевлаштування, освіти, національного, культурного і духовного розвитку. Відповідно до Закону «Про внесення змін і доповнень до Закону України “Про громадянство України”» (1997) особи, які зазнали Д., та їхні нащадки, котрі повертаються на батьківщину і не мають іншого громадянства, отримують громадянство України. Проблемами повернення, облаштування й відновлення прав депортованих кримських татар, болгар, вірмен, греків, німців опікується Державний комітет України у справах національностей та міграції, низка міжнародних організацій, зокрема Управління Верховного комісара ООН у справах біженців і у справах національних меншин.

О. Г. Бажан

Депортації українців

Д. українців здійснювали переважно як засіб покарання й ізоляції одиниць чи верств населення, визнаних владою неблагонадійними, а також для використання депортованих як напівдармової робочої сили, однак часто й з метою досягнення моноетнічності держави, регулювання демографічних показників. У 20 ст. вони часто відбувалися під виглядом примусового *переселення*, [заслання](#), *розкуркулення*. Перші дві каральні акції успішно використовував як царський, так і радянський уряд. Особливого масштабів Д. набули під час 1-ї світової війни, коли депортували не лише інтелігенцію, а масово вивозили в глиб Росії українське населення Холмщини, Волині, Зх. Білорусі та Галичини. Примусовому виселенню передовсім підлягали чоловіки віком від 18-ти до 50-ти років, яких використовували на будівництві військових укріплень. Загалом упродовж 1914–15 років із західно-українських територій в глиб Росії депортовано близько 13-ти тис. осіб. Українці – піддані Австро-Угорщини – зазнали Д. з боку обох воюючих сторін. Численні Д. українців відбувалися під час [Визвольних змагань 1917–21](#), коли одним із основних покарань стало заслання у північні райони РФ та до Сибіру.

Терор супроти інтелігенції супроводжувала Д. у віддалені регіони діячів науки і культури, зокрема у сибірські табори та на Соловки були вислані письменники М. Куліш, Остап Вишня, М. Зеров, Г. Епик, Б. Антоненко-Давидович, Є. Плужник, історики М. Слабченко та М. Яворський, географ С. Рудницький, громадсько-політичний діяч В. Чехівський. Під час першої хвилі розкуркулення у 1929–30-х рр. депортовано 10 945 (за іншими даними – 75 тис.)

сімей заможних селян, 1931 розкуркулено і депортовано ще 28,5 тис. сімей. Початок 2-ї світової війни та окупація Зх. України зробили заручниками радянської системи ще сотні тисяч українців. Розглядаючи західно-українські землі як майбутній тил у планованій експансії в країні Зх. Європи, органи радянської влади взяли за мету «очистити» цю територію від неблагонадійного, з їх погляду, соціально-політичного елементу. Впродовж вересня 1939 – червня 1941 із цих земель та Зх. Білорусі, де також проживало багато українців, вивезено у віддалені регіони СРСР до 1 млн 250 тис. осіб (близько 10 % населення). Адміністративні Д. здійснювали без суду та слідства, а отже незаконно. Цей процес охопив усі соціальні верстви українського населення та представників національних меншин і був безперервним, однак насамперед масову Д. застосовано до біженців. Згідно з постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 10 листопада 1939 і радянсько-німецькою домовленістю близько 48-ми тис. осіб, які, рятуючись від репресій, спішно емігрували, силою повернуто до окупованої Німеччиною Польщі. Частина цих людей, серед яких більшість становили саме українці, передано в руки нацистських каральних органів, решту – розселено в 11-ти областях України й скеровано на роботу переважно на вугільних шахтах Донбасу. У зв'язку із відведенням території під військовий полігон, будівництво якого розпочато на Львівщині наприкінці 1939, з Яворівського району виселено у довоєнні і особливо повоєнні роки понад 150 тис. мешканців; ліквідовано 128 сіл та хуторів. Значну частину цих селян переселено у Бессарабію. У рамках операції очищення 800-метрової прикордонної смуги у західних районах УРСР від «неблагонадійного елементу» впродовж червня–липня 1940 у Комі, Марійській, Якутській АРСР, Новосибірській, Вологодській, Свердловській та інших далекосхідних областях РФ вивезено 83 207 осіб, серед яких – біженці, члени родин військовополонених, запідозрені у співпраці з ОУН, колишні офіцери польської армії, комерсанти, працівники державного апарату, суду, прокуратури тощо. На початку 1941 Д. із західноукраїнських областей стали ще масовішими. До червня 1941 звідси депортовано і розпорошено між неслов'янським населенням 528 тис. осіб. Навесні 1941 режим депортував навіть тих, хто був запідозрений у ворожих намірах, мав родичів за кордоном або за доносами. Найбільш упосліджену категорію депортованих становили в'язні українських тюрем, які тисячами гинули у непристосованих для перевезення людей вагонах без їжі та води (загалом у червні 1941 евакуйовано понад 56 тис. в'язнів). За часів німецької окупації репресивно-депортаційні акції стосовно українського населення тривали. 1941–44 з території України вивезено понад 2,2 млн осіб на роботу до Німеччини, де їх використовували як дешеву робочу силу у сільському господарстві та на воєнних заводах. Водночас нацисти розглядали можливість повного очищення дистрикту «Галичина», що входив до Генеральної губернії, від ненадійного з політичних поглядів українського елементу та його депортації до центральних і східних регіонів України, однак поразки на фронтах відвернули увагу А. Гітлера від цього задуму. У повоєнний період репресивно-депортаційні акції на території України радянська влада використовувала як важливий засіб зміцнення окупаційного режиму. Наймасовішими репресивно-депортаційні

акції були у Західній Україні, населення якої під час 2-ї світової війни активно боролось проти тоталітарної системи за створення незалежної і соборної України. Вже 5 квітня 1944 на підставі розпорядження НКВС СРСР опрацьовано схему арештів і депортації членів ОУН–УПА, т. зв. бандпосібників, тих, хто перебував на нелегальному становищі або співпрацював з німецькою окупаційною владою тощо. Влітку того ж року вивезено понад 17 000 осіб в Красноярський край, Іркутську, Новосибірську та Омську обл. РФ (їх спрямовували передусім на будівництво підприємств гірничодобувної промисловості). Відповідно до постанови Держ. комітету оборони СРСР від 29 жовтня 1944 з України на лісорозробки у Комі АРСР, Архангел., Молотов. (нині Перм.) і Кіров. обл. РФ до січня 1945 депортовано бл. 30-ти тис. спецпоселенців, а до кінця цього ж року, у зв'язку із розширенням військово-чекістських операцій, – ще 6127 сімей учасників ОУН–УПА (бл. 20-ти тис. осіб). Загалом, відповідно до звітних документів радянських партійних і каральних органів, від 1944 до жовтня 1947 із західних обл. УРСР вивезено 26 682 сім'ї, що становить 76 192 особи. Під час останнього масового вивозу 19–21 жовтня 1947 за неповними підрахунками із Львів., Станіслав. (нині Івано-Фр.), Терноп., Дрогоб., Чернів., Рівнен. і Волин. обл. вивезено бл. 150-ти тис. українців (найбільше жінок, дітей та людей похилого віку). Депортовані набували статусу спецпоселенців без права повернення у місце попереднього проживання. Переселення з теренів, де діяли ОУН і УПА, здійснювали і пізніше, але у менших масштабах. Чимало мешканців західноукраїнських обл. вивезено у Сибір впродовж 1949–50-х рр. під час проведення насильницької колективізації (загалом у післявоєнний період – від 600 до 800 тис. осіб). Визначення кордону між СРСР і Польщею по т. зв. лінії Керзона не вичерпувало проблему українсько-польських стосунків та пов'язаних із нею питань державної безпеки обох сторін. Польща, що намагалася побудувати моноетнічну державу, розглядала закерзон. українців як небажаний елемент та потенційне джерело майбутніх державно-територіальних претензій. Водночас радянське керівництво прагнуло ліквідувати скупчення діаспорних українців у безпосередній близькості до своїх західних кордонів. Відповідно до угоди від 9 вересня 1944 між українською та польською сторонами досягнуто домовленості про добровільний т. зв. обмін населенням. Акцію виселення, яка швидко набула примусового характеру, розпочато 15 жовтня 1944. До 5 липня 1946 в УРСР евакуйовано 122 622 родини (482 880 осіб). Акція проходила в обстановці жорсткого протистояння відділів УПА, що намагалися захистити інтереси українського населення, та радянсько-польських військових формувань і відділів Армії Крайової, які допомагали реалізовувати наміри польської сторони. За побажанням переселенців 67 % депортованих скеровано у західні області України і тільки 32 % – у східні. У зв'язку зі складними кліматичними умовами та небажанням працювати у колгоспах більшість депортованих у східні області лемків, холмщаків та підляшуків до 1 квітня 1947 самовільно повернулися у Західну Україну. Продовженням українсько-польських депортаційних процесів стала військово-політична Акція «Вісла», що мала на меті розпорошити по тер. Польщі рештки закерзон. українців, які уникли вивозу до СРСР, з метою їх повної

Депортація громадян німецької національності з території УРСР 1941-42

Після нападу Німеччини на СРСР протягом 17–20 серпня 1941 за звинуваченням у посібництві гітлерів. загарбникам 50 тис. осіб нім. національності депортовано з Криму до Орджонікідзев. краю (нині Ставроп. край, РФ), а звідти – у Середню Азію та Сибір (загалом із Крим. АРСР переселено бл. 65-ти тис. німців). 22 вересня 1941 Держ. комітет оборони СРСР прийняв постанову «Про переселення німців із Запорізької, Сталінської і Ворошиловградської областей», згідно з якою депортовано до Казахстану 31 320 німців із Запоріз. обл. (із них 30 720 – в Актюбин. обл.) і 2590 – із Ворошиловгр. (нині Луган.) обл. (в Кустанай. обл.). Решта – 11 898 осіб – відправлені на Сх. 21 червня 1942. У першу чергу переселяли чоловіків віком від 16-ти до 60-ти р. Станом на 10 жовтня 1941 із Сталін. (нині Донец.) обл. вислано 28 743 особи (в обл. на той час проживало 36 880, за ін. даними – 35 925 німців). 1941–42, відповідно до постанов Держ. комітету оборони СРСР і військ. рад фронтів, переселено 9200 громадян нім. національності з Одес. (5950 осіб) і Дніпроп. (3250 осіб) обл. до Алтай. краю (РФ). На підставі постанов військ. рад фронтів і наказу НКВС УРСР від 20 березня 1942 до Кустанай. обл. депортовано 1500 німців з Харків. обл. 21 червня 1942 відправлено на Сх. 11 898 громадян нім. національності з Донец. і Ворошиловгр. обл. Загалом понад 100 тис. німців з тер. УРСР насильно переселили у Казахстан, Киргизстан, Таджикистан. Багато переселенців загинули в дорозі під час бомбардувань евакуац. потягів нім. авіацією, внаслідок жорстоких методів Д., а також важких побут. умов у місцях їх поселення. Д. німців з тер. України тривали й після завершення 2-ї світової війни. Так, за розпорядженням НКВС СРСР від 15 січня 1946 були виселені німці із Закарп. України (1969 осіб). 1955 зняті обмеження у правовому стані німців і чл. їх сімей, які знаходилися на спец. поселенні, але без надання права повернення на місце поперед. проживання; 1964 – необґрунтов. звинувачення всього нім. народу; 1972 – ін. обмеження. За даними всеукр. перепису насел. 2001, заг. кількість жителів нім. національності становила 33 302 особи. З них вважають рідною мову своєї національності – 12,2 %, укр. – 22,1 %, рос. – 64,7 %.

Т. С. Першина

Депортація кримських татар

Проведена за постановою Держ. комітету оборони СРСР «Про кримських татар» від 11 травня 1944, у якій крим. татари були звинувачені у зраді Батьківщині під час 2-ї світової війни, утисках нетатар. насел. і підготовці насил. відриву Криму від СРСР за допомогою нім. ЗС. Відповідно до першого пункту директив. частини згаданої постанови Наркомати внутр.

справ ([Л. Берія](#)) і шляхів сполучення ([Л. Каганович](#)) були зобов'язані виселити усіх татар з тер. Криму до 1 червня 1944. Для здійснення Д. залучено 23 тис. солдатів та офіцерів НКВС, 9 тис. оперативників НКВС і Нар. комісаріату держ. безпеки, 100 легкових, 250 вантаж. автомобілів, 67 ешелонів. Її хід інспектували два заст. наркома внутр. справ – Б. Кобулов та І. Сєров. Виселення проводилося надзвичайно швидко і з особл. брутальністю. На світанку 18 травня 1944 депортованим оголосили, що вони покарані висилкою за зраду Батьківщині, та надали лічені хвилини на збори. Згідно з постановою, кожна сім'я могла взяти з собою до 500 кг вантажу, а вартість залишеного і конфіскованого майна компенсовувалася на місцях поселення в Узбекистані. Фактично ж виселенці їхали майже з порожніми руками, без харчів і достатнього одягу. Станом на 8-му год. ранку 18 травня 1944 у 25 ешелонів зігнано 90 тис. крим. татар, причому 48 400 осіб у 17-ти ешелонах вже відправлені до Узбекистану. Наступ. дня кількість зібраних для відправки становила 165 515 осіб, з яких 136 412 осіб уже перебували в дорозі. 20 травня 1944 Д. фактично завершено, за підрахунками НКВС виселено 180 014 кримських татар. До 4 липня 1944 кількість депортованих зросла за рахунок вивезених з віддалених сіл і склала 185 155 осіб. Окрім того, 11 тис. юнаків відправлено на примусову працю: 6 тис. – до буд. батальйонів рад. армії, решта – у розпорядження Моск. вугіл. тресту. Загалом із Криму виселено 194 155 крим. татар, з яких 151 064 направлені до Узбекистану, решта – до Марій. АРСР, Горьков. (нині Нижньогород.), Іванов., Костром., Молотов. (нині Перм.), Свердлов. і Ярослав. обл. РФ. Дослідники оцінюють кількість крим. татар, які померли у дорозі до місць поселення, у 7–7,9 тис. осіб. За зведенням відділу спец. поселень НКВС, лише в Узбекистані від 1 липня 1944 до 1 липня 1945 померло 22 355 крим. татар. Д. кримськотатар. народу є актом геноциду, демогр., екон. і соціогуманітарні наслідки якого повністю не подолані донині.

М. І. Панчук

Депортація німців, болгар, вірмен, греків з Криму

Д. німців розпочалася відразу після нападу нацист. Німеччини на СРСР у серпні–вересні 1941 під приводом запобігання можливому шпигунству та диверсіям у зоні, наближеній до фронту. Німців виселяли не тільки з ліквідованої 28 серпня 1941 Автономної республіки німців Поволжя, а й з інших регіонів. З Кримського півострова у віддалені р-ни СРСР, передусім до Казахстану, виселено 53 тис. німців (разом із чл. родин від змішаних шлюбів – 61 184 особи). Наприкінці грудня 1941 згідно з постановою Воєн. ради Крим. фронту в Омську обл. (РФ) додатково виселено 2233 німці. Після Д. німців (серпень–вересень 1941) і кримських татар (18–20 травня 1944) Л. Берія 29 травня 1944 подав Й. Сталіну доповідну записку, в якій йшлося про доцільність виселення з Криму болгар, вірмен і греків за звинуваченням у посібництві окупантам. Протягом червня–липня 1944 органи державної безпеки СРСР депортували з Криму 12 422 болгарина, 15 040 греків, 9621 вірменина, 3652

іноземних підданих (турків, греків, іранців, італійців, румунів, австрійців), а також циган. Греків відправляли на поселення до Узбекистану (4097 осіб), РФ (9253 особи), Казахстану, Таджикистану, Киргизії та Карело-Фінської РСР; болгар – до РФ (10 388 осіб), Казахстану (1868 осіб), Таджикистану, Узбекистану, Киргизії та Карело-Фінської РСР; вірмен – до РФ (7492 особи), Казахстану (575 осіб), Узбекистану (381 особа), Таджикистану та Туркменістану. Переселенців розміщували у спец. поселеннях, споруджених окремо від населених пунктів і часто огорожених колючим дротом. Вони не мали права залишати ці поселення і мусили працювати тільки за місцем проживання. Важкі умови побуту, погіршені незвич. кліматом та інфекц. хворобами, призводили до масових захворювань і смертності депортованих. Лише протягом перших 5-ти р. бл. 1/5 депортованих загинули. За масштабами втрат, Д. з Криму відносять до найтяжчих етнічних чисток 20 ст.

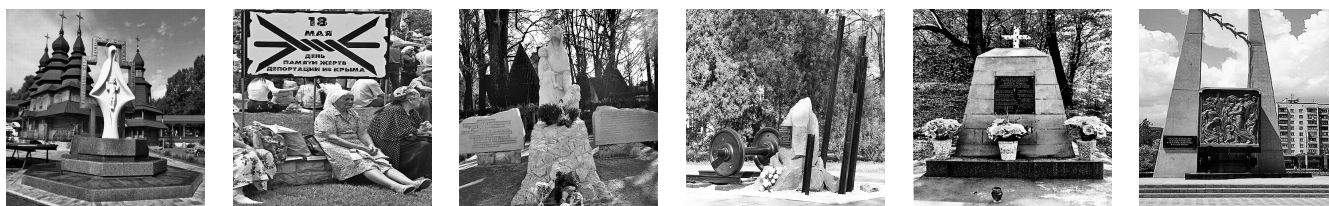
М. І. Панчук

Депортації поляків

Д. поляків, які здійснював рад. режим у 1920–40-х рр. з метою ослабити їх спротив більшов. владі та позбутися політично неблагонадій. осіб, були однією з форм етніч., соц. і політ. дискримінації та покарання шляхом примусового виселення на ін. тер. респ. або у віддалені регіони СРСР. Виділяють декілька періодів Д. укр. поляків у рад. часи. У ході 1-ї Д. (1920–23) з тер. України, окупов. більшовиками, вивезено у р-ни Сибіру та виселено до відновленої Польщі тисячі родин польс. підприємців, землевласників, торговців, залізничників, колиш. офіцерів царської армії, активістів непролетар. партій і т. зв. білополяків. За неповними даними тер. УРСР у ці роки покинуло понад 100 тис. осіб польс. національності. Другий період Д. (1927–38) пов'язаний з підготовкою і проведенням насильниц. колективізації с. господарства. У 1927–29 з Волині, Київщини та Вінниччини виселені сім'ї власників успадк. земель і майна, поміщиків, осіб, звинувачених у причетності до білопольс. і петлюрів. рухів. Під час кампаній «ліквідації куркулів як класу» й «очищення» прикордон. з Польщею р-нів від «осадників, шпигунів і диверсантів» (1930–34) депортовані десятки тисяч замож. і середняц. родин, а також лісників польс. національності. Насильниц. Д. польс. насел. з України продовжувались і у наступні роки, зокрема 1935 ЦК КП(б)У прийняв постанови про переселення польс. родин з прикордон. смуги Київ. і Вінн. обл. та виселення за межі респ. ще 7 тис. родин; 28 квітня 1936 Раднарком СРСР ухвалив рішення про додатк. переселення «як політично неблагодійних» поляків із УРСР до Казахстану. Загалом 1927–38 у сх. р-ни УРСР і СРСР депортовано та виселено понад 35 тис. польс. родин (бл. 170 тис. осіб). У 3-й період (осінь 1939 – червень 1941) депортовано переважно польс. військовослужбовців і поляків – мешканців Зх. України, що увійшла до складу УРСР і СРСР. 29 грудня 1939 нарком внутр. справ Л. Берія затвердив «Положення про спецпоселення і трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і

БРСР» (для його виконання терміново виділено 55 залізнич. вагонів). Д. підлягали поміщики, заможні селяни, осадники, колишні військовослужбовці польс. армії, поліцаї, працівники держ. установ, ксьондзи. 2 березня 1940 РНК СРСР ухвалила постанову про виселення із Зх. України і Білорусі чл. сімей усіх ув'язнених військовополонених і колиш. офіцерів польс. армії, поліцаїв, поміщиків, фабрикантів, чиновників, учасників повстан. і контррев. організацій, біженців з р-нів колиш. Польщі, що відійшли до Німеччини, які виявили бажання виїхати з СРСР, але не були прийняті нім. урядом (загалом Д. підлягали 22–25 тис. осіб). У травні–червні 1941 почалося виселення спецпоселенців і чл. їхніх сімей з Прибалтики, Молдови, Зх. України та Білорусі. 21 травня 1941 Л. Берія підписав наказ про поселення на 20 р. у Кустанай. обл. (Казахстан) переселенців із Зх. України та Білорусі, серед яких було багато поляків. Від 39-ти до 48-ми тис. поляків, включаючи 15–20 тис. вояків Армії Крайової, опинилися у рад. фільтрац. таборах і таборах для військовополонених (частина з них отримала статус інтернованих). Четвертий період охоплює Д. й т. зв. обмін насел. між УРСР і Польщею 1944–46 та під час вирівнювання рад.-польс. кордону 1950. Частина поляків потрапила під дію розпорядження Л. Берії від 7 січня 1944, згідно з яким усі особи, звинувачені у співпраці з нацистами на тер. УРСР, мали бути заарешт. з конфіскацією майна і ув'язнені у Чорногор. спец. таборі (Краснояр. край, РФ). Депортац. характер мали примусові мобілізації польс. насел. для роботи у сх. регіонах СРСР (Челябін., Свердлов. та ін. обл. РФ). Тільки з Рівнен. обл. за перше півріччя 1944 до сх. обл. РФ виселено 870 поляків. З місць постій. проживання вивезено бл. 180 тис. поляків, причому більшість – за межі УРСР. Складовою частиною 4-го періоду Д. стало виселення на підставі угоди про взаємне переселення поляків і українців, укладеної (за погодженням із Й. Сталіним) між урядом УРСР (М. Хрущов) і Польс. комітетом нац. визволення (Е. Осубка-Моравський) 9 вересня 1944 в Любліні. Хоч взаємоевакуація мала проводитись добровільно, без будь-якого примусу і насилля на основі усних або письм. заяв, фактично вона набула характеру Д. Переважна більшість польс. насел. України не бажала покидати обжиті місця. Це підтверджують численні документал. свідчення про карально-репресивні заходи рад. режиму до поляків, які відмовлялися від переїзду або проводили відповідну контрагітацію. На поч. січня 1945 органи Нар. комісаріату держ. безпеки заарешт. у Львові 772 поляки, серед яких – 14 професорів, 6 лікарів, 21 інженер, 3 артисти, 5 ксьондзів, що мало залякати ін. і підштовхнути їх до переселення. Внаслідок застосування різних заходів, насамперед силових, і проведення карал. акцій, понад 766 тис. поляків переїхали із Зх. України до Польщі. Часткове виселення тривало й впродовж 1950-х рр., коли вирівнювався рад.-польс. кордон. Д., голодомори та ін. карально-репресивні акції рад. режиму призвели до знач. демогр. втрат і різкого зменшення кількості поляків на тер. УРСР. Якщо за переписом 1926 в УРСР проживало 476,4 тис. поляків, то станом на 1939 їх чисельність зменшилася майже на 120 тис. і становила 357,7 тис. осіб, а 1959 (з урахуванням зх. обл., Буковини та Закарпаття) – 363 тис. осіб.

Фотоілюстрації

Рекомендована література

1. Бугай М. Ф. Депортації населення з України в 30–50-і роки // УІЖ. 1990. № 10–11;
2. Брошеван В. М., Форманчук А. А. Депортации народов из Крыма в годы Великой Отечественной войны // Проблемы истории Крыма. Вып. 2. Сф., 1991;
3. Акція «Wisla». Dokumenty. Warszawa, 1993;
4. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Кн. 1–2. К., 1994;
5. Брошеван В., Тыглиць П. Изгнание и возвращение. Сф., 1994;
6. Винниченко І. І. Україна 1920–1980-х: Депортації, заслання, вислання. К., 1994;
7. Кримські татари 1944–1994 рр.: Статті, док., свідчення очевидців. К., 1995;
8. Служинська З. Рід людський в Україні. Л., 1995;
9. Repatriacja czy Deportacja. Przyednienie Ukraińców z Polski do USSR 1944–1945. T. 1. Warszawa, 1996;
10. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Док., мат., спогади. Т. 1–3. Л., 1996–2002;
11. Акція «Вісла»: Док. Л.; Нью-Йорк, 1997;
12. Габриелян О. А., Петров В. П. Крым. Депортированные граждане: обустройство и социальная адаптация. Сф., 1997;
13. Буцко О. В. Украина–Польша: миграционные процессы 40-х годов. К., 1997;
14. Калакура О. Я. Архівні матеріали як джерело дослідження української полонії в 1917–1939 роках // Спец. галузі істор. науки: Зб. наук. пр. К., 1997;
15. Гурьянов А. Э. Польские спецпереселенцы в СССР в 1940–41 гг. // Истор. сб. «Мемориала». Репрессии против поляков и польских граждан. Вып. 1. Москва, 1997;
16. Сергійчук В. І. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР у Польщу в 1944–1946 роках. К., 1999;
17. Турчак О. Німецько-фашистська окупація Польщі та колишньої Чехословаччини. УПА. Депортація лемків // Лемківщина: У 2-х т. Т. 1. Л., 1999;
18. S. Ciesielski, W. Materski, A. Paczkowski. Represje sowieckie wobec polaków i obywateli polskich. Warszawa, 2000;

19. Адамовський В. І. Масові депортації українського населення в 1920-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст. (за матеріалами вищого політичного керівництва України) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. К., 2002. Вип. 20–21;
20. Його ж. Документи архівів України як джерело вивчення масових депортацій українського населення 1920–1930-х рр. // Студії з архівної справи та документознавства. К., 2003. Т. 10;
21. Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: Зб. док. (1989–2002). К., 2003;
22. Платонова Н. Законодавчі та відомчі нормативні акти щодо спецпоселенців з України, 20-ті–60-ті роки ХХ ст. (за документами Державного архіву МВС України // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2003. № 1;
23. Земсков В. Н. Спецпоселенцы в СССР 1930–1960. Москва, 2003;
24. Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2003;
25. Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб: Зб. док. і мат. Ч. 1. К., 2004;
26. Алфьоров М. Депортації українського населення в Донбас 1944–1949 рр. // Схід. 2004. № 3;
27. Крим в етнополітичному вимірі. К., 2005;
28. Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2. Депортації 1944–1951. Л., 2007;
29. Українці Закерзоння: Мат. Міжнар. наук.-практ. конф. та спогади з нагоди 60-річчя депортації автохтонних українців з Польщі, м. Бучач, 29–30 вересня 2005 р. Л., 2007.

Бібліографічний опис:

Депортація / О. Г. Бажан, О. Й. Стасюк, Т. С. Першина, М. І. Панчук, О. Я. Калакура //
Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І.
Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних
досліджень НАН України, 2007. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-26038>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України
([докладніше](#)).